

MI IS AZ A KONKRÉTUM, AVAGY MIRE KÉPES A SZERSZÁMLAKATOS, HA VÉGIGGONDOLJA A VILÁGOT

Ábécénk az *A*-val kezdődik és *Zs*-vel végződik; a két betű között az a betűnyersanyag, amellyel minden szavunk leírható; minden szavunk, vagyis minden, amiről tudunk, s ami tudásunkat a világ tudásává teszi. Ha a *Zsét* ki kell mondanunk, akkor az egész ábécét ki *kell* mondanunk, hiszen a *Zs*ének önmagában semmi értéke sincs, csak az ábécében van értelme. Aki kimondja az *A*-t, annak el kell mondani az egész ábécét, de az ábécének csak akkor van értelme, ha az egészet elmondjuk; ilyen az ábécé. A betűk önmagukban semmit sem jelentenek, az egész ábécének viszont *jelentése* van, azt a lehetőséget jelenti, hogy mindent elmondjunk. Az ábécé *természetes* (eredendő) logikája tehát lehetőséget jelent: annak a jelentésnek a megértését, amely az ábécéből mint a betűk természetes rendjéből származik.

Ha az ábécé természetes jelentését birtokviszonynak fogjuk fel, akkor *A* tulajdona *B* és *Zs* is, és az egész ábécé, mint ahogy minden betű tulajdonosa az összes többinek. A tulajdon jobbra fizikai (*valaminek* a birtoklása), de lehet pszichikai, sőt metafizikai is. Ez utóbbit nehéz leírni, hiszen a metafizikai (kölcson)viszony sohasem egyértelmű: palivalenciájánál fogva fogalmilag megragadhatatlan, ha a fogalmi megragadást *meghatározásnak* tekintjük. De a metafizikai (birtok)viszony leírható: elmondható róla, hogy miképp néz ki, hogyan működik, milyen módon hat. Leírható tehát az, hogy milyen *erők* tartják össze az ábécé betűit, mi teszi összefüggővé, a kölcsönös birtoklás terepnumává a betűk természetes sorát. Pusztai János az ábécé metafizikai (birtok) viszonyainak leírására vállalkozott, vagyis kipróbálta azt, hogy a birtokviszonynak (is) tekinthető hangokból milyen viszonyok származnak, ha metafizikai szempontból nézzük az ábécé természetes (vagyis sokoldalú összefüggésrendszert képviselő) logikáját.

A *Zsé birtoka** cím csupán ennek a metafizikai viszony-
nak a jelzése, mint ahogy *A* és *B* neve sem egyéb: jelzések
ezek, a szerző szándékának tiszta-nyílt bejelentései. Pusztai
elvileg minden lehetséges szavunk minden lehetséges összeté-
telében a metafizikai viszonyokat kívánja vizsgálni; pontos-
sabban a metafizikai birtokviszonyokat, azt a nyelvi lehető-
séget, amelyben az ábécé betűit a szokásos (szokványos) fi-
zikai vagy pszichikai kölcsönösség helyett *más* ragasztja egy-
séges jelentésű szavakká, illetve a szavakat mondatokká. A
Zsé birtoka ezért *elvileg* végtelen (vagy quasi végtelen) szó-
folyam (regény? írás? munka?), befejezhetetlenül *nyílt* mű;
nincs a betűk (szavak) variációjának olyan rendje, amelyet
ne lehetne metafizikai (birtok)viszonyként leírni. Ha ezt a
viszonyt *emberi* viszonynak tekintjük, akkor a szófolyam
megcsomósodik, szervező központot kap, vagyis a betűk csak
olyan szavakká rendeződhetnek, amelyek az ember metafizi-
kai viszonyait fejezik ki. A végtelenből most már végesség
válnak: nem lehet többé *minden* lehetséges mondatot a le-
írás eszközévé tenni; csak az emberek használhatók építő-
anyagoknak.

Az ember metafizikai viszonyai azonban szintén (quasi)
végtelenek: ahány ember, annyi módon kódolja önmagát és
annyiféleképpen dekódolja a *mást*: nem lehet az összes em-
berekről írni, bár minden embernek van metafizikai ábécéje.
Tehát cselhez kell folyamodni; Pusztai János csele az, hogy
a metafizikai viszonyból kiválaszt egyet, a minden egyesben
jelenlevő potenciális jelenlevőt, a rettegést. *Zsé birtoka* a
rettegés könyve. A kitaláltságból származó rettegése. De
a csel nem csupán ennyiből áll: Pusztai az ábécé metafizikai
birtokviszonyát átteszi a kitaláltságra, és azokat a sza-
vakat rakja ki ábécéjéből, amelyek a rettegést hordozzák:
minden szó a rettegést hordozza, ha egyetlen metafizikai
birtokost vizsgálunk. A rettegés tulajdonává válnak az em-
berek; senkinek sincs többé *helye*, mindenkinek helyzete van;
még a dolgoknak is csak helyzetük van, amit elkerülhetet-
lenül foglalnak el a rettegés univerzális birodalmában.

De ne legyünk rejtélyesek; fejtsük meg a rettegés-helyzet
egyeduralmának jelentését; annál is inkább tegyük ezt, mert

* Pusztai János *Zsé birtoka* c. regényéből a *Korunk* közölt részle-
teket.

lehetséges, hogy nem mindenki érti a túlzásnak tűnő helyzetképet. Van-e olyan élethelyzet, amelyben a rettegés *minden* egyes ember *metafizikai* ábécéjévé válik? Van: amikor mindenki kitaszított, akkor csak rettegés van. Az emberi történelem produkált már ilyen helyzetet: Pusztai János *történetész*, aki csak leírja azt, amit ilyenkor látnak azok, akik a tényeken túl az ábécé természetes logikáját vizsgálják.

Kitaszítottság és rettegés – metafizikai kifejezések, ám a konkrét létre vonatkoztatva elvesztenek minden rejtélyes tartalmat, eltűnik belőlük a homály, amin csak egyesek látnak át, azok jelesül, akik a metafizikai élmény befogadásának-termelésének természetes adományával rendelkeznek. Pusztai nem a metafizikai *élmény* költője és nem a különlegest írja meg a különlegeseknek: *a* rettegést és a kitaszítottságot a konkrét dolgokban ábrázolja, vagy inkább azt a történelmi pillanatot, amikor az előbbi élmény *szükségképpen* univerzálissá változott. Háborús állapot ez, amikor *Zsé* berendezkedik az általa saját birtokának tekintett világban, s ehhez létre kell hoznia azt a birtokviszonyt, amelyben az ábécé minden tagja felett saját önkényének abszolút törvénye szerint rendelkezhet.

Az önkény abszolút törvényéről beszélünk, arról az elképesztő kényszerről, amely *Zsét* is kiszolgáltatja saját önkényének: mindenki felett teljes hatalommal rendelkező, logikája szerint saját maga felett is rendelkezik, de *Zsé* hatalma a totális önkény, amelyben ő is kiszolgáltatott, hiszen minden cselekedete megfosztja az alternatíváktól, s mindenkit kiűzve birtokáról, ő maga is egyedül marad számkivettként, akár a kiűzöttek. Hatalmának eszközei nem élőlények, csupán végrehajtók, akik ismét csak saját logikájuk szerint rajta is végrehajthatják az ítéletet: létük a totális végrehajtásban van, tehát kivételt nem tehetnek. Pusztai *Zsét* elvont, „tisztá önkény” formájában mutatja be, test nélküli, érzelmek nélküli absztrakciónak, olyannak, *aki* (vagy ami?) nem érdemli meg az emberi lét konkrét alakzatait, nem érdemli meg, hogy formája legyen. *Zsé* tiszta formátlanság; annál konkrétabban testi lény *A* és *B*: őket az önkény hozza létre, az önkény változtatja őket emberi eggyeddé.

Pusztai üzenete éppen ez: az embertelenségben a szenvedés iszonyatos ugyan, de a szenvedő az, akinek formája van, és ez az emberi forma a szenvedésben gazdagabb, legalább

a szenvedés révén több, mint az absztraktumba hullott „tisztá önkény”. A metafizikai kijelentések polivalenciája több síkon valósul meg, és valóságos értékhierarchiát fejez ki: a lét és az ittlét, az emberi lét és a történelmi lét, autentikus lét és látszat-lét, megélt lét és a megélt nem-lét s még annyi más egymásba játszó, egymást átfedő, egymást feltételező és egymást kizáró síkon zajlik le az ember-történelem nagy színjátéka, s közben mindenki kiválasztja az értékek közül azokat, amelyeket cselekvésében, magatartásában az adott viszonyok közt megvalósítani képes; s amikor a történelmi helyzet megfosztja értékeitől, amikor a pusztá létfenntartás válik az egyetlen és minden cselekvést meghatározó értéké, akkor *ez a konkrétum*, az absztrakt önkénnyel való szembe fordulásban, az önfenntartó cselekvés a konkrét vegetálásban szembekerül azzal, ami arc nélküli, ami magát a természetet pusztítja, tehát pusztulásra érett. Pusztai a vegetálás folyamatát végtelen részletességgel mutatja be, s ezzel elítéli az absztraktot, nyelvileg saját elvontságára kárhoztatja, kivégzi – emberi szempontból semmivé teszi az absztraktumot.

Adva van tehát egy történelmileg is (taktikusan is) leírható helyzet, amely az író számára – aki nem történelemkönyvet szerkeszt – metafizikai jelentésében az ábécé természetes logikáját jeleníti meg, s Pusztai (az író) egyebet sem tesz e látvány leírásánál. Eszközei a lehető legrealistábbak: mindenütt tárgyak vannak, amelyeket a lehető legpontosabban ír le, szinte kísérteties tehetséggel mutatja be érdekes konkrétságukat, azt, ahogyan e konkrétság következtében ellenállnak a rájuk irányuló emberi cselekvésnek. Önmegőrző képességük, realitásuk áthatolhatatlansága szinte a szimbólumok (szinte, mert Pusztai a szimbólumoknak még a környékét is kerüli) szférájába emeli a tárgyakat, mintha a szívós fennmaradás titkát létük konkrétségében kellene látnunk; azonban nem erről van szó. Pusztai képes egy összvízióknak alárendelni ezt a szimbólum erejű jelentést, sikeresen elkerülve ezzel a konkrétság megszüntetésének nagy *irodalmi veszélyét*.

Ez a veszély reális, s jobbára nem is tudják elkerülni az irodalommal foglalkozók (írók és olvasók), mert a közvetlen (konkrét) jelentés mögött egy közvetett (tehát elvont) jelentést akarnak felfedezni, s a lényegnek tekintett mögöttes nyilván elhalványítja, jelentéktelenné teszi a konkrét jelen-

tését. Pusztai összvíziója minden elvontság (az *élet* elvontságáról van szó) megszüntetésével az élők pluralitását a konkrét-egyesiségben mutatja be. Úgy gondoljuk, rendkívül jelentős írói felfedezést kell megértenünk: a pluralitás olyan felfogásával találkozunk, amely a sokféleséget nem az általánoshoz kapcsolja, nem az általánosból vezeti le, nem az általános megnyilvánulásának tartja, hanem a dolgok eredendő konkrét sokféleségének egymásmellettségeként írja le. Minden olyan pluralitás, amit az általános (az absztrakt) tesz lehetővé, vagy amit az általános egy felsőbb rációban totalizál, csak az elvontság becsempészése a dolgokba; a dolgok önmaguk által hozzák létre a pluralitást, ha viszonyuk konkrét, ha nem áll semmilyen általánosság sem a dolgok közé. Az élet konkrét pluralitása áll szemben az elvont önkénnyel, az arc nélküli általánossal, s ez a *primer* pluralitás (a biológiai önfenntartásban egymás mellett létező dolgok konkrétsága) még mindig magasabb rendű, mint bármilyen részesülés az elvontság jótéteményéből, hiszen tagadja annak létalapjait, bizonyítja, hogy az elvontság végül is tehetetlen az élet konkrétságával szemben: mindent megsemmisíthet, de képtelen megszüntetni a spontán módon tenyésző élet eredendő pluralitását.

Persze az abszolút önkény ezenkívül mindent megtehet; s meg is tesz mindent, hogy a konkrét életet primer állapotba taszítsa; hatalma itt ugyan megszűnik, de addig a végtelen szenvedés helyzetébe hozza az élőket: szenvednek az önmagukat kibontakoztatni nem tudók, az öntörvényük logikájában megakadályozott létezők. Az autentikus pluralitás a spontán tenyészeteken túl kezdődik, amikor az élet képes az élők logikáját megvalósítani; a többi, az épphogy-meglét állapotába kényszerült konkrétság csak a pluralitás mindig megmaradó lehetősége. Pusztai János humanizmusa (hogy olyan kifejezést használjunk, amely mindenki számára érthető nyelvre fordítja le az előbbi gondolatmenetet) éppen abban áll, hogy ezt a lehetőséget mondja ki, ezt a lehetőséget írja le a dolgok és tárgyak végtelenül gazdag konkrétségének bemutatásával. Humanizmusában nem valami „jóság”, „szeretet”, nem valami moralizáló szándék munkál – Pusztai sokkal objektivebb író, mintsem hogy becsempészne saját magát a dolgok közé –, hanem az az ontológiai tartalmú felismerés, hogy a dolgok önmaguk által a konkrét

kölcsönviszonyaikban képviselik azt a pluralitást, amely *eleve*, léténél fogva szemben áll az absztraktnak a pluralitást megsemmisítő természetével.

A primer helyzetbe taszított lények primer állapotban lévő tárgyakkal viaskodnak: Pusztai a lehető legcselekményesebb regényben mutatja be az ilyen emberhez méltatlan küszködés furcsa következményeit. A lehető legcselekményesebb regényben az igék olyan mennyiségét *kénytelen* felhasználni (kénytelen, mert a cselekvést a maga primer konkrétágában mutatja be), hogy a cselekvés hierarchiája megszűnik (minden cselekedet egyformán fontos, avagy egyaránt jelentéktelen; fontos, mert az élet megőrzését szolgálja, és jelentéktelen, mert nem valósít meg értékeket), s ezzel a cselekvés maga is. A paradoxon lényege tehát az, hogy minél részletesebben írja le a kényszerű tevékenységeket, annál inkább megszünteti az autentikus tettet, vagyis a cselekményt, ahogy ezt a realizmus irodalma megvalósította. A jelzők (értékeket kifejező szavak) helyett igéket halmoz; a cselekvés keresi itt önmagát, de mivel „történelmileg” nincs szubsztanciája, nem emelkedhet az értékek, a jelzők szférájába. A paradoxon másik oldala az, hogy így megszűnik a regény is, amelyben a többé-kevésbé értékes tettek és a tettekben (a tettek által) jellemmé nőtt egyéniségek hozzák létre a történetet, magát a regényt.

Mindez nyelvi paradoxonhoz vezet: a nyelv, ez a hallatlanul gazdag és árnyalt nyelv (Pusztai nyelve!), a konkrétság primer formáinak leírására kényszerített nyelv nem képes saját határait sem megtalálni: nincs olyan érték, amelynek megvalósítása – avagy a kudarc, a megvalósításban való vereség – határt szabna a nyelv további burjánzásának: a nyelv képtelenné válik az egzaktságra, s akár a folyondár, képtelenné a megállapodásra: a maximálisan egzakt kifejezések nem találnak jelentésükre, mert az, amit kifejeznek, nem az autentikus, értékeket megvalósító lét, hanem csupán a lét vergődése önmaga fenntartásáért. A *nyelvi* paradoxonban tehát a jelentésszerű nyelv maga is felszámolódik: annyira, olyan mértékben halmozza *a* szavakat, hogy a végén ő maga is összeroppan a végső és pontos jelentést nem találó szóáradat súlya alatt. A totális telítettség eredménye a totális űr.

A kettős paradoxon következményeképp Pusztai János létrehozta azt az összvíziót, amely minőségileg különbözik attól, amit az „író koncepciójának érvényesítésével” szokás leírni: a kitaláltság-rettegés víziója nem a leírásból (az írói koncepció érvényesítéséből) származik, hanem a nyelv tehetetlen kínlódásából, abból, hogy a nyelv képtelen a leírás eszközéből valamilyen szubsztancialitást kifejező, vagyis jelentést hordozó értékekben határt találni, tehát önmagában is megnyugvást lelő létmódusszá válni. A kínlódásban a nyelv önmagát is eszközként használja fel, s olyan lehetőségeket fedez fel, amelyekről egyébként mit sem tudhatna: a szófolyamok nem akarnak lezárt mondatokba szerveződni, az egymás mellé rendelt mondatok között nincs határ, a mondatok átmennek egymásba, végtelenül sorakoznak: Pusztai pontjai fikciók, nála a vesszők fejezik ki a nyelv képtelen helyzetét, a szervező értékközpont hiányát. A végtelenül folytatható mondatzuhatagban Pusztai a vak fenomenológus szerepében regisztrálja azt, ami nincs, ami megszűnt, mert Zsé absztrakt uralmában minden lényegesség megszűnt, neki tehát a szubsztancialitás semmivé válását kell leírnia a teljes egzaktus kifejezésével, s minél tovább írja ezt a befejezetlenséget, annál jobban érzékelteti az absztrakt uralmának szubsztancianélküliségét, a semminek azt a tulajdonságát, hogy realitásként tör a valamire, megsemmisíti a valamit, ha erre hatalma van.

Az absztrakt uralma megsemmisíti a történelmet: ezt magyarázza Pusztai. Reális történelem csak ott van, ahol konkrét a cselekvésben képes megvalósítani lehetőségeit, ahol a cselekvésnek lehetősége, tehát jelentése, tehát értelme van. Az absztraktum hatalma teljessé válik a szubsztancia végtelen semmitésében, de közben maga is kiürül, pusztításával önmagát is kiirtja, vegetálásra kényszerül, akár áldozatai, tehát elveszti minőségét, a hatalom elégtételét, s pusztja mechanizmusként gépies cselekvéspótlékban, kiszolgáltatva saját törvényének, történelmen kívülivé válik. Az absztraktum „igazi történelmet” akar csinálni, s a történelem akadályaként semmisíti meg a konkrét sokféleséget: de céljaival ellentétben pontosan az történik vele is, ami áldozataival: a történelmen kívül mechanizmusának vegetációja, az önreprodukció funk-

ciótlansága kitaszítja a reális (konkrét, értékeket megvalósító) cselekvés területeiről. Az absztraktannak nincs tere, csak ideje van, de ez az idő a mechanikus önismétlésben elveszti belső ritmusát, a dolgok reális alakulását kifejező lehetőségeit, tehát megszűnik, összecsomósodva az időtlenség (történelmenkívüliség) szimbólumává szerveződik.

Pusztai az időtlenség szimbólumát állítja szembe a történelem lehetőségével, s amikor *A* és *B* reális cselekvését leírja – legyen ez a cselekvés szintén történelmen kívüli, hiszen konkrétsága ellenére is csupán a létfenntartást biztosítja –, akkor a tér végső emberi menedékét mégiscsak nekik biztosítja, még akkor is, ha ez a tér időn kívüli, tehát a benne lejátszódó eseményeknek nincs esélyük a történelmiségre. Az időtlenség szimbólumának lebontása a konkrét tér leírásával – ez Pusztai tiltakozásának, elkötelezettségének jelentése, s ez a jelentés *azonosítható* – a kritikai közelítésnek éppen ez a feladata – a történelem mellett való állásfoglalással. Ritkán születik ennyire elkötelezett mű, mint a *Zsé birtoka*, hiszen itt a legmélyebben fekvő nyelvi lehetőségekből következik mindaz, ami más esetekben ábrázolás, cselekmény vagy éppen szimbólum. Pusztai a nyelv lehetőségeinek, illetve e lehetőségek felszámolódásának leírásával figyelmeztet arra, amit olyannyi elkötelezett mű másképp valósított meg: a történelem veszélyben van, mert az önkény, az emberek kiszolgáltatottsága nemcsak a kultúrát fenyegeti, hanem magát a létezését is.

Elkötelezettségében teljesen következetes, mert rámutat a fenyegetés forrására is: az absztrakt önkény ez, amely megszünteti az emberi történelmet. És ha a kritikai közelítésnek van valami értelme, akkor a mű kulturális „környezetére” kell felhívnia a figyelmet, ezúttal arra, hogy már Marx is figyelmeztetett a társadalmi lét határhelyzetére, amikor az absztrakt erőként megnyilvánuló hatalom az elidegenedés birodalmában minden emberit dologivá változtat, vagyis a cselekvést jelentés nélkülivé, a pusztá önfenntartás eszközévé süllyeszti, és a történelemben megvalósítható értéképző tettet pusztá vegetálássá vagy történelmen kívülivé, tevéssé teszi. Marxnak ez az elméleti fejtegetése voltaképpen Pusztai leírásának kulturális-fogalmi környezete: az, ami

Marxnál fogalmi-logikai tárgya a gondolatnak, Pusztainál a konkrét–absztrakt (társadalmi) viszony látványa, illetve e látvány leírása, víziója. Itt tehát az a (fogalmi) nyelv, amelynek segítségével egyáltalán elmondható ez a helyzet, maga is kénytelen a helyzet következtében önmaga történelmenkívüliségének logikáját elszenvedni, vagyis megszüntetni a fogalmiság kifejezés mindig *kötelezően* történelmi lehetőségét. Kívül kerülve a történelmen, a nyelv itt valósítja meg azt, amit a fogalmi elemzés természeténél fogva képtelen létrehozni: saját önfelszámolását a határ nélküli szózuhatagban. A végső következményekről van tehát szó: arról, amit Marx már nem mondhatott el, egyszerűen azért, mert a fogalmi nyelv szavaival szólt, vagyis teoretikus volt.

Világos tehát (tehát: a saját felfogásunk következtében az), hogy Pusztai teljesítménye rendkívüli. Saját magához képest is váratlan, de irodalmunk egészének vonatkozásában is. Eddigi munkáiban (*Ösvény a világra* és *Illés szekerén*) a közvetlenség, az ábrázolás életszerűsége uralkodott: a közvetlenség mint életkép, az ábrázolás mint kivágás. Az író az élet újramontírozójának szerepét vállalta, s nyelve kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a saját elemeiből kiválasztott, reprezentatívnek tekintett cselekmény leírásának eszköze legyen. Tehát: semmi különös; legalábbis semmi olyasmi, amivel elképesztette volna tehetségének ismerőit, semmi olyasmi, amivel prózánk eddigi útjának elhagyását bár jelezte volna. Most, sok évi hallgatás után, teljesen megújulva áll előttünk: újragondolta a világot, s ehhez megfelelő nyelvet fedezett fel. Nem hisszük, hogy az újragondoláshoz feltétlenül külső indítékok szükségesek, de Pusztai esetében nyilván a külső indítékokra is érdemes figyelni: ebben a periódusban írónk a munkapad mellett állt (dolgozott és dolgozik), vagyis a konkrét világgal újabb lét-viszonyba került. A konkrét vonzását nem kerülte el, csak éppen nem hagyta, hogy elnyelje a világ, amelybe behullott, de amit ő azután tudatosan is választott magának. Ha nem tünne olcsó játéknak, azt mondhatnánk, hogy a konkrétban élve, a konkrétot konkrétan gondolta el; de ezt nem merjük így mondani. Annál inkább megfordítva: az absztraktot nem tudta álkonkrét formájában konkrétnek látni; vagy másképp: sikerült radi-

kálisan szétválasztania egymástól az absztraktot és a konkrétot, tehát sikerült a nyelv természetes logikájának, az ábécé „lepergetésének” egy olyan nyelvét felfedeznie, amelyen eddig kevesen értettek.

Persze ez a teljesítmény nem előzmény nélkül való; csak éppen az előzmények kimutatása sem annyira egyszerű, mint ahogy azok képzelik, akik mindig a *közvetlen* rokonság fellelésében találnak írt saját kételyeikre, arra jelesen, hogy az eredeti tehetséget nálunk feltétlenül valamilyen egyetemes családfához kapcsolva lehet csak megérteni, eredeti tehetség pedig tulajdonképpen csak akkor lehet valaki, ha komoly irodalmi pedigréje van. Pusztai munkájának irodalmi előzményeit kajtatva hamarabb vesszük észre, hogy kihez nem hasonlít (abban az értelemben, hogy az emberek ugyan mindenképpen hasonlítanak egymáshoz, de ettől még nem szűnik meg minőségi egyediségük), mint azokat a munkákat, amelyekhez kapcsolódik a *Zsé birtoka*. Joyce-hoz például nem kapcsolódik: hiányzik belőle az ironia. Prousthoz nem kapcsolódik, mert nincs benne semmiféle tudati (elbeszélő) asszociáció, Kafkához nem hasonlít, mert az önkény forrása nála nem valamilyen ismeretlen, megfoghatatlan hatalom. Kántor Lajos írja: „Pusztai Jánost ugyanis... az ember érdekli, s egy végtelenül elnyomott, mondhatni gyarmati sorsba sülyesztett ember, illetve család negatív utópiáját vázolja fel, éppen azt emeli ki, mennyire nélkülözhetetlen az embert emberré tevő szabadság, amely csak az osztályelnyomástól, diktatúrától, idegen befolyástól megszabadult társadalomban valósulhat meg”; ebből következően nyilván elesik a Kafka-rokonság is. Ennyit tudunk egyelőre; a rokonokról pozitív dolgot mondani – említettük – sokkal nehezebb. Talán Konrád György, talán – bizonyos értelemben – Juhász Ferenc, talán az esszéíró Sütő András, talán a konkrét-ra néha olyan érzékeny Nagy István ...

Mindenképpen különleges teljesítmény, esemény a *Zsé birtoka*. Pusztai végigjárta benne felfedezésének útját, s nem kíméli olvasóját sem, ha egyáltalán sikerül magával cipelnie őt. A vegytiszta sors, az egyén megszűnése, az „én” elvesztése, a körülményék abszolút hatalma, tehát a kitaszítottság – nem kellemes olvasmány a felszabadító élményre áhítózó olvasó számára. De hát végül is minden különleges teljesítmény azzal tűnik ki, hogy írója rögeszmeszerűen járja be

az általa megpillantott új kontinenst: aki részesülni akar a felfedezés embertelen nehézségeiből azért, hogy a nagy elégtétel élményét megszerezze, az nyilván elindul Pusztaival, s valószínű, hogy meg is érkezik utazásáról. Látványban lesz akkor része; olyan látványban, amely csak fáradtság és önfeláldozás révén szerezhető meg.

1977